

Új bizánci forrásgyűjtemény a középkori magyar történelemről

Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai című” forrás-gyűjteményéhez. Összegyűjtötte, fordította és bevezetéssel ellátta Olajos Terézia. Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XII. Lectum Kiadó, Szeged, 2014. 225 oldal

Hézagpótló forrásgyűjteményt adott közre Olajos Terézia, a szegedi egyetem kiváló bizantinológusa. A kötetben azokat a bizánci, görög nyelvű kútfőket – szám szerint huszonötöt – közölte eredeti görög nyelven és magyar fordításban, amelyek az Árpád-kori magyar történelemhez és a magyarokhoz kapcsolódnak, és nem kerültek be Moravcsik Gyula 1984-ben megjelent mérvadó, tudománytörténeti jelentőséggel is bíró kézikönyvébe (*Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*). Moravcsik Gyula nem érthette meg – a konztantinoszi *De administrando imperio* bilingvis (görög–angol, görög–magyar) kiadásait (1949, 1950, 1967) leszámítva – kétnyelvű (görög–magyar) forráskiadásának megjelenését. Két egykori klasszika-filológus tanítványa, Ritoók Zsigmond és Kapitánffy István rendezte sajtó alá Moravcsik kötetét. Mindmáig etalon ez a munka a magyar bizantinológiai forráskiadásban, ezért folytatásai, illetve kiegészítései érthető módon követik ezt a kötetet felépítésében, módszereiben. Elsőként Baán István lépett 2013-ban Moravcsik Gyula nyomdokaiba, amikor megjelentette a kronológiailag következő kötetet, *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai* című munkát. Ezzel 1526-ig terjedően a középkori magyar történeti kutatás lényegében tel-

jes korpuszal rendelkezik a bizánci kútfők magyarországi vonatkozásait illetően.

Olajos Terézia folytatta Moravcsik Gyula gazdag szellemi örökségét a középkori bizánci források kiadása terén. Korábban előszót, bevezető tanulmányt írt Moravcsik Gyula 2003-ban reprintben kiadott, *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása* című munkájához. Most kiegészítette az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásait közreadó nevezetes munkát olyan kútfőkkel, amelyek a 11–14. századi magyarokra vonatkozhatnak, de nem kerültek be Moravcsik szöveggyűjteményébe. Olajos Terézia könyve bevezető részében utalt arra, hogy a nemzetközi bizantinológiai forráskutatás az utóbbi évtizedekben jelentős előrehaladást tett fontos sorozatok kiadásával (*Corpus fontes Historiae Byzantinae; Archives de l’Athos* stb.). Ez nagymértékben hozzájárult a jelen kötethez, hiszen a közölt kútfők közül tizenhat a nemzetközi forráskiadások átvizsgálásának eredményeként került bele, hat forrás először éppen ebben a kötetben jelent meg. Olajos Terézia megemlítette, hogy a magyar kutatók közül elsőként Makk Ferenc hasznosította ezeket a kútfőket, majd Baán István utalt több idevonható forrásra. Balogh László kutatásai is hozzájárultak a kötet forráskutatásához (öt forráshely esetében), ezért Olajos Terézia őt munkatársként tüntette fel könyvében. Mindegyik címmel ellátott forrás esetében rövid bevezető szerepel, majd a forráskiadás adatai, a középgörög szöveg, végül a magyar fordítás, amelyet lábjegyzetek értelmeznek.

Az első forrás VI. (Bölcs) Leó császár kortársa, Philotheos 889-ből származó kézikönyve (*Klétorologion*), amely az asztalhoz ültetés protokolláris sorrendjét ismerteti. A ceremonális munka egy passzusában az

alsóbb asztalokhoz meghívandó, idegen népekből származó testőrtisztek között említi a bizánci szerző a türköket, kazárokat. A türk (*Tourkoi*) elnevezés bizonyosan a magyarokat jelenti, hiszen a kazárok külön is szerepelnek a passzusban. A türk elnevezés vált a bizánci szerzők által a magyarokra alkalmazott leggyakoribb idegen népnévvé. Ez az időben legkorábbi, 9. század végi bizánci forrásadat a magyarokra vonatkozóan. Ennek tanúsága szerint a magyarok már Kárpát-medencei honfoglalásuk időszakában bekerülhettek a bizánci testőrségbe. A türköket/magyarokat a kazárok előtt említi a kézikönyv, és csak ez a két nép szerepel az idegen származású testőrtisztek etnikum alapján való felsorolásakor.

A második forrást Nikolaos Mystikos konstantinápolyi patriarcha 922-ből származó levele jelenti. A főpap türköket (magyarokat) említő két levelét már közölte Moravcsik Gyula. Olajos Terézia egy olyan frázist ad közre, amely „*mozgósított népek*” formában a magyarokra (is) utalhat. A levél más részeiben a ruszok, besenyők és nyugati türkök szerepelnek. A nyugati türkökben a kutatás joggal feltételezte a magyarokat. Ezért valószínűsíthető, hogy az idézett frázisban szereplő „népek” (*ethnón*) kifejezés is a türkökre (nyugati türkökre), tehát a magyarokra vonatkozik.

Harmadik forrásként egy 927-re tehető szónoki beszéd következik, amely a Simeon bolgár uralkodó utóda, I. Péter és I. Rómanos Lekapénos bizánci császár közötti békét ünnepli. Olajos Terézia feltételezi, hogy Theodóros Daphnopátés lehetett a beszéd írója. A szövegben szó esik a változó sikerű bizánci követségekről. Más források alapján (Nikolaos Mystikos) feltételezhetjük, hogy tárgyalások folytak a ruszokkal, besenyőkkel, alánokkal és nyugati türkökkel. Ezért arra következtethetünk, hogy e forrás utalhatott a magyarokhoz küldött bizánci követségre.

A negyedik és ötödik forrás két, lényegében azonos föld-adásvételi szerződés 941-ben, amelyek említik a Chalkidiké-félsziget-

ten levő parlagon maradt földeket, ahova „idegen (barbár) népek ostroma és támadása miatt” menekülnek. Az idegen népek (*ethnón*) közé sorolhatjuk a Bizáncot sűrűn (934-ben a besenyőkkel együtt) támadó magyarokat. A „népek” (*ethnón*) megjelölés azonban nemcsak a magyarokra, hanem más nomád népekre (például a besenyőkre) is vonatkoztatható.

A hatodik dokumentum az a 942/943-ra tehető athosi okirat, amely a bizánci Hierissos város és a Kolobu-monostor szomszédos földjének határrendezéséről szól, és rögzíti a városnak azt a jogát, hogy idegen (*ethnékeis*) támadás esetén a hegyre hajthassák nyájaikat. Olajos Terézia utal arra, hogy az idegen/barbár támadást a szakirodalomban a bolgárookra is vonatkoztatták. Tekintve azonban a magyarok Bizánc elleni hadjárait (934, 943), a kalandozó magyarokra értelmezhető az idegen népekkel kapcsolatos veszély említése.

A hetedik forrás egy ismeretlen szerző (sír)verse, amelyet Katakálón thesszáliai főparancsnok 940-es évtized közepére tehető halála kapcsán íródott. A versben a főparancsnok hőstettei között szerepelt, hogy a „szkítákat megfutamtotta”, és összetörte „a szkíta hunok nyilait”. Mindkét népnév (szkíta, hun) főként nomád vonatkozású. Gondoltak e passzus kapcsán is a bolgárookra. Mivel mindkét népnév nomád vonatkozású, ezért helytálló lehet az a feltevés, amelyet Balogh László és Olajos Terézia képvisel, hogy a magyarokat jelölték az egyébként is alkalmazott szkíta és hun megnevezéssel. Jóllehet a besenyők is szóba jöhetnének e passzusnál, valószínűleg a magyarok elleni harcokban (934, 943) tüntette ki magát a thesszáliai főparancsnok.

A nyolcadik dokumentum León Diokonos *História* című művének egy passzusát tartalmazza. A bizánci történetíró Niképhoros Phókas (963–969) beszédét idézi, amikor 963 nyarán császárrá kiáltották ki. Phókas a szájába adott beszédben említette a krétaiak, szkíták és arabok elleni küzdelmeket. A szkíták elleni harcokat vonatkoz-

tathatjuk a magyarok 950-es évek végére és a 960-as évek elejére tehető, Bizánc elleni kalandozásaira, ahogy azt korábban Balogh László is feltételezte.

A kilencedik kútfő az ún. Pseudo-Lukianos dialógusa (*Philopatris*), amely az arabok felett diadalmaskodó II. Niképhoros Phókas uralkodásának idejére, a 960-as évekre keltezhető. A párbeszédben két helyen is utalnak a szkítákra. A második passzusban szerepel egy utalás arra, hogy a szkíták betöréseit visszaverik. Mind Tócsér Márton, mind pedig Balogh László úgy vélekedett, hogy a szkíták népnévvel a magyarokat jelölték, és azok kalandozásaira utaltak a 970. őszi arkadiopolisi csata előtti időszakban.

A tizedik dokumentum Jóannés Tzimiszkés (969–976) császár 970–972 közötti időre tehető okmánya (*typikonja*), amely az athosi monostorokhoz kapcsolódik. A passzus azt tartalmazza, hogy a monostor nyárait csak akkor hajthatják az Athos-hegyre, ha azt szükséghelyzet vagy újabb idegen támadás indokolja. Az idegen népek (*ethnón*) kifejezés a 960-as években Bizánc ellen kalandozó akciókat folytató magyarokra vonatkozhat. Az irat a hasonló témájú 4–6. kútfőkhöz kapcsolódik, s annyiban hoz új információt, hogy utal egy újabb idegen betörés lehetőségére. Kérdéses, hogy a 970. őszi arkadiopolisi csata után keletkezett-e a dokumentum, vagy valamivel korábban.

A következő, tizenegyedik kútfő szintén Jóannés Tzimiszkés baszileusz uralkodása alatt, 975 szeptemberében készült. Az ólompecsétes irat (*sigillion*) szerint a Thessaloniké tartományban levő, Leontina monostornak adományozott harminchat adófizető földművelőt (*oikos/paroikos*) elhurcolták a barbárok. A barbárok, idegen népek (*ethnón*) kifejezéssel jelölhette a forrás a magyarokat, akik 967–970 között kalandozásokat folytattak a bizánci birodalomban. Baán István 970 előtti eseményként értelmezte a parasztok foglyokként való elhurcolását.

A tizenkettedik dokumentum a *Pseudo-Patarai Methodios jóslatai* címen ismert munka. Ennek harmadik redakciójában egy aktualizált szövegrészben található egy érdekes betoldás. Eszerint a türköket és a bolgárokat is elnyelte a római (ti. bizánci) birodalom. Az eredeti szövegben a bolgárok helyett az avarok szerepeltek. Az aktualizált szövegben a névtelen szerző a saját korabeli bolgárok és a türkök, azaz magyarok feletti győzelemre, tehát a 970. őszi arkadiopolisi bizánci diadalra utalhatott, és a bolgár állam 971-től történő részleges bekebelezésére. A türkök népnév tehát a bolgárokkal, besenyőkkel és ruszokkal együtt Bizáncre támadó, de Arkadiopolisnál alulmaradó magyarokat jelölte.

A tizenharmadik forrás Alexios Studitész konstantinápolyi patriarcha 1028. évi sinodusi aktája. Két kéziratban szerepel a jelenlévő metropoliták felsorolása végén, az érsekek (*archiepiscopusok*) előtt „Jóannés, *Turkia metropolitája*”. A kutatók többsége szerint *Turkia (Tourkias)* Magyarországgal azonosítható, mások szerint a Vardar-menti türkökre utalt az irat. Vitatott az is, hogy egy létező, görög rítusú érsekség (kalocsai/bácsi) metropolitája volt a nevezett Jóannés, vagy pedig csak a bizánci egyház magyarországi jogigényét tükrözte ez a kijelentés. Ismeretes történeti tény, hogy a gyula 950 táján egy térítő püspököt (Hierotheos) vitt magával. Kérdés azonban, hogy amikor István király 1003 táján legyőzte nagybátyját, Prokuj gyulát, és annak területét (*regnumát*) – a Képes Krónika szerint Erdélyt – királyságához csatolta, mi történt ezzel a bizánci térítő püspökséggel.

A tizennegyedik dokumentum a híres püspökjegyzék, a *Notitiae Episcopatum*, pontosabban annak 13-ik listája. A *Notitia*-hoz tartozó kiegészítés tartalmazza 60. sorzámmal a „*Turkia metropolitája*” kitételt. Baán István érdeme, hogy felhívta erre a passzusra a figyelmet. Vitatott azonban a passzus keltezése, értelmezése. A püspökjegyzék kiadója, J. Darrouzes 12. századi kompilációnak tekinti a fenti *Notitia*-t.

Baán István ugyanakkor a jegyzékben szereplő Rhósia metropolitája bejegyzés miatt – a Kijevi Rusz egyházmegyéjére 1039-től vannak adataink – 11. századnak (1039 után) és hitelesnek tekinti a feljegyzést. Turkia tehát vonatkozatható Magyarországra és annak metropolitájára (vö. Jóánés, Turkia metropolitája 1028-ban).

A tizenötödik forrás az itáliai bizánci birtokokhoz kapcsolódó irat, a rhégioni metropolia vagyoneleltárának vonatkozó része. A dokumentum a bizánci egyházkerület, metropolia Negyven-szentekről elnevezett idős-otthonának birtokait veszi sorra. Ezek között szerepel egy bizonyos Ungros nevű ember városkörnyéki birtoka is. Ungros (*Ouggros*) nevében joggal kereste a magyar népvét elsőként maga Olajos Terézia, aki az irat jelentőségére elsőként mutatott rá több tanulmányában, és most közzétette a kútfőt és magyar fordítását.

A tizenhatodik dokumentum Kyrillos nevű, szintén az itáliai bizánci tartományban, Kalabria themában parancsnoki tisztséget viselő személy 1053/1054-re keltezhető oklevele. Kyrillos az *Ugros* (*Ongron*), azaz a magyarok csapatának (*paratagis/paratagé*) parancsnoka volt. Ez alátámasztja azt a feltevést, hogy a magyarok, más népekhez (kazárok, ruszok) hasonlóan, beálltak más nép uralkodói, például a bizánci császár szolgálatába. Magyar párhuzamként említhetem azt, hogy Szent István fia, Imre volt a „dux Ruizorum”, azaz a ruszok csapatának vezére. Az iratot elsőként feltáró Olajos Terézia hangsúlyozta, hogy jelentős létszámú (ezred) magyar kontingensről lehet szó, és Kyrillos is lehetett magyar származású, ezt a görög keresztnév önmagában nem zárja ki.

A tizenhetedik kútfő egy 1076/1077-re tehető, ugyancsak Kalabria (Calabria) tartományhoz kapcsolható föld-adásvételi szerződés. Az iratban egy „*Ugrosénak mondott*” föld szerepel, amelyet pontosan körülhatárolnak. A földbirtok „*Ugrosé*” (*Ougrou*) elnevezése magyar népvét rejt magában. A dokumentum magyar vonatkozá-

sának feltárása szintén a kötet szerkesztőjének nevéhez fűződik. Olajos feltételezte, hogy a fenti, calabriai dokumentumok Ungros nevű, bizánci szolgálatban levő harcosokra, illetve azok földbirtokot is nyert utódaira utaltak. Lehetségesnek vélte, hogy a 10. században fogságba esett magyarok utódairól lehet szó. További lehetőség, hogy Szent István és II. Baszileiosz szövetezése kapcsán (1025 táján) kerültek ide, illetve I. András és IX. Konstantinosz Monomakhos együttműködése során jutottak Dél-Itáliába. A fenti három dokumentum tanúskodik a bizánci–magyar kapcsolatokról és magyar harcosok itáliai diaszpórájának létezéséről.

A tizennyolcadik irat az athosi Iviron monostor nővére, a tehetős Mária nővér 1098-ban készült végrendelete. Mária nővér többek között volt szolgálójára, egy felszabadított rabszolganőre két font mennyiségű (kb. 600 gramm) aranypénzt hagyott. Az örökös neve is érdekes, „Mária Unkraina” (*Maria té Ougkrainé*), tehát „Mária, a Magyar”. Olajos Terézia okkal feltételezi Mária magyar eredetét, de szerinte az eldönthetetlen, hogy Magyarországról vagy már a bizánci birodalomban élő magyar férfi gyermekeként került-e az athosi kolostorba. Érdekes kultúrtörténeti adalékról van szó, amelyet Terézia elsőként tárt a magyar történeti kutatás elé.

A tizenkilencedik dokumentum I. Alexiosz Komnénosz császár (1081–1118) 1111-ben kiadott privilégiuma Pisa városa számára, amelyet 1192-ben megújítottak. Ebben az ún. *chrysobullában* (aranybullában) a pisaiak megígérték, hogy nem tesznek olyan lépéseket, amelyek veszélyeztetnék a bizánci uralmat a Horvátországtól, Dalmáciától egészen Alexandriáig húzódó térségben. Ebből következtetni lehet arra, hogy Horvátországban és Dalmáciában a korábbi magyar uralmat a bizánci fennhatóság váltotta fel. Az okirat közvetett forrásként értékelhető a bizánci–magyar délnyugati határvidékekre, érdekszférára vonatkozóan.

A huszadik dokumentum a hírneves bizánci író, Theodóros Prodromos 1149/1150-re tehető dicsőítő költeménye. Ebben a jeles szerző a Komnénos-dinasztia leghíresebb uralkodóját, Mánuel császárt (1143–1180) – Szent László Piroska/Eiréné lányától származó unokáját – ünnepli Korfu szigetének visszafoglalása kapcsán. A *panegyricus* magyar vonatkozásaira Makk Ferenc hívta fel a figyelmet. A verses műben szerepel *Paionia*, amelyet a bizánci szerzők Pannóniára/Magyarországra értek. Theodóros Prodromos megemlékezik a Bizánc ellen szicíliai befolyásra fellépő II. Uros szerb (raskai) főzsupánról (1131–1155, 1155–1160), aki szövetséges magyar (*Ouggrikés*) haderőkkel rendelkezett. A bizánci író szerb–magyar (*Serbouggrikén*) háborúskodásként utalt a konfliktusra, amelyet II. Roger szicíliai normann uralkodó (1130–1154) szított. A forrás fontos adalék a 12. század közepi magyar–bizánci kapcsolatokra.

A huszonegyedik kútfő egy kis-ázsiai, Priéné közelében fekvő birtokra vonatkozik. Az 1157-re keltezhető földátadási irat egy bizonyos Areté Kralaina parancsára készült. A Kralaina név (*kralainés*) a *kral/kralaina* (király, királyné) címekből eredeztethető, így egy magyar királynéra utalhat. A történeti kutatásban Makk Ferenc feltételezte, hogy Kálmán törvénytelen fiára, a Bizáncba menekült Borisz magyar trónkövetelőre, pontosabban az ő özvegyére vonatkozhat a *'kralaina', 'királynéi'* titulus.

A huszonkettedik irat a konstantinápolyi patriarchatus képviselője, Kónstantinos Kanítés által 1167-ben kibocsátott akta, amely az akkor uralkodó Mánuel császár mellett nemcsak Mánuel feleségét, hanem a bizánci udvarban élő Bélát (később III. Béla) is megemlíti Alexiosz névvel, kijelölt uralkodóként, *despotés* címmel, és Béla jegyesét, Máriát (Mánuel első házasságából származó lányát) is.

A huszonharmadik forrás egy konstantinápolyi zsinati akta, amely a 12. század második felére, Lukás Chrysobergés patriarcha (1157–1170) idejére keltezhető. A

húsz kérdést és választ tartalmazó határozatgyűjteményben a 11. kérdésben az szerepel, hogy háborúban elkövetett gyilkosság esetén ugyanúgy hároméves bűnbánatot kell gyakorolnia a hívőnek, akár türk, akár magyar (*Ouggron*), akár szerb az ellenfél. Érdeemes megemlíteni, hogy a türk név ekkor már a kis-ázsiai szeldzsuk törökökre vonatkozott, és nem a magyarokra, akiket az *Ungri (Ouggron)* névvel jelöltek. A paszszus bizánci–magyar harcokra utalhatott, amelyek II. Géza uralkodásától III. István uralkodásáig tartottak. Olajos Terézia a szerbek említéséből arra következtetett, hogy az 1149–1155 közti, Bizánc ellen folyó magyar–szerb háborúskodásra vonatkozott, akárcsak a 20. számú dokumentum.

A huszonnegyedik dokumentum egy századdal későbbi, a 13. század második felében (1262) keletkezett. A konstantinápolyi Ivíron monostorában maradt fenn egy okirat (*praktikon*), amelyben Thessaloniké tartomány két tisztségviselője egy adóösszeírás kapcsán birtokokat és parasztokat (*paroikosok*) helyezett vissza Ivíron monostor joghatósága alá. Az összeírás két „Magyar” melléknevű személyt említ. Az egyik *Nikolaos Unkros (Ougkros)*, gyermektelen szegény feleségével együtt. A másik *Jóannés Ungros (Ougros)*, szintén vagyontalan, aki Theodoios Skaranos szerzetes veje volt. Míg a házasság Nikolaos egy arany *nomismát*, a vagyontalan Jóannés csak fél *nomisma* adót fizetett.

Az utolsó, huszonötödik irat a kötet végén elhelyezett appendixben szerepel. Ez a dokumentum nem illik az időrendben haladó forrásgyűjteménybe, ezért helyezte a kötet függelékébe Olajos Terézia. A 940 tájára datálható forrás szerint Thessaloniké tartományban egy Thómas nevű magas rangú hivatalnok (*epoptés*) földet adott el az athosi Esphigmenu-monostor *igumenjének*, Theoktistosnak. Az adásvételi szerződés egy 1803-ban összeállított irat-gyűjteményhez csatolt másolatból ismert. A dokumentum az idegen „barbár” népek (*ethnón*) támadásai elől oda menekülőkről tesz említést. Az

idegen népek (*ethnón*) megjelölés a Bizáncot a 930-as években támadó magyarokra vonatkozhatott.

A forrásgyűjteményt a forrásokat és szakirodalmat tartalmazó bőséges bibliográfia, két térkép (a Chalkidiké-félszigetről), egy görög és egy magyar nyelvű mutató zárja.

A szép kiviteli kötet az *Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XII.* számú kiadványaként jelent meg. Az Olajos

Terézia gondos szerkesztői munkáját dicsérettel forrásgyűjteményt bizonyítással haszonnal forgatják majd a honfoglalás- és Árpád-kori (10–13. századi) magyar történelemmel és bizánci–magyar kapcsolatokkal foglalkozó bizantinológusok, medievisták.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ